

Wat leren leerlingen en studenten over democratie? Een analyse van lesmethoden maatschappijleer en mbo-burgerschap

Hessel Nieuwelink¹, Jip Teegelbeckers¹, Ersin Biçer², Yassin El Jafoufi², Verena Längin³,
Fabian Tütmez² en Conrad Schilder⁴

¹Hogeschool van Amsterdam | ²ROC van Amsterdam | ³Van der Meij College | ⁴Huygens College

Samenvatting Het versterken van een democratische cultuur is belangrijk, zeker ten tijde van democratische erosie. Dat geldt zeker ook voor Nederland. Binnen een dergelijke cultuur zijn onder meer begrip van democratie, kennis over verschillende democratiemodellen en het leren omgaan met democratische dilemma's van groot belang. Over de lesinhouden omtrent democratie die leerlingen en studenten in Nederland op school leren, is niet veel bekend. Lesmethoden geven mede richting aan de inhoudelijke invulling van onderwijs over democratie. Met dit artikel geven we een beschrijving van een studie naar 25 lesmethoden maatschappijleer van het voortgezet onderwijs (vmbo en vwo) en burgerschap in het mbo. Het doel van de studie is meer inzicht krijgen in de inhoud van het onderwijs in Nederland over democratie en een indicatie krijgen van wat Nederlandse leerlingen en studenten in verschillende onderwijstypen (vmbo/mbo/vwo) daarover leren. De resultaten van de studie laten zien dat veel aspecten van democratie terugkomen in de lesmethoden en daarbij bestaan veel overeenkomsten tussen de lesmethoden van de verschillende onderwijstypen. Verschillende aspecten van democratie worden geschetst, de rechtsstaat komt aan bod, er komen vernieuwingen van democratie naar voren en verschillen tussen democratie en dictatuur worden beschreven. Tegelijkertijd laten de resultaten zien dat de lesmethoden ook aanzienlijke beperkingen kennen. Zo komt zeer beperkt naar voren dat er verschillende democratiemodellen bestaan en dat democratie veranderlijk is. Democratie wordt vooral gekoppeld aan de Nederlandse nationale context en democratische dilemma's komen maar zeer beperkt aan bod. Deze studie laat zien dat het belangrijk is dat er met een kritische blik naar lesmethoden wordt gekeken.

Trefwoorden burgerschapsonderwijs, lesmethoden, maatschappijleer, democratie, voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs

Publicatiedatum

Online: 15 september 2025

Contactpersoon

Hessel Nieuwelink,
h.nieuwelink@hva.nl

Copyright

© Author(s); licensed under Creative Commons Attribution 4.0. This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

1 Inleiding

Democratieën zijn niet vanzelfsprekend – die les wordt ook in Europa en de Verenigde Staten deze jaren geleerd. De afgelopen tien à twintig jaar hebben laten zien dat ook stabiele democratieën ondermijnd kunnen worden en dat langzaamaan democratische erosie op kan treden (Diamond, 2020; Haggard & Kaufman, 2021; Parker, 2023). Om erosie

tegen te gaan is het belangrijk dat democratieën veerkrachtig zijn. Dat betekent dat democratieën zowel institutioneel als cultureel bewapend zijn tegen autoritaire krachten (Rijpkema, 2017). Een belangrijk aspect van veerkrachtige democratieën is dat er onder de bevolking een democratische cultuur bestaat (Morijn, 2022). Zo'n cultuur bevat onder meer het steunen van en op willen komen voor democratische waarden als tolerantie, rechtvaardigheid, gelijkheid, vrijheid, solidariteit en pluriformiteit (Nieuwelink, 2023). Bij het versterken van een veerkrachtige democratie is aandacht voor zowel volwassenen als kinderen en jongeren van belang omdat zij gezamenlijk de democratische cultuur vormgeven (Diamond, 2020). Om democratische waarden bij kinderen en jongeren te stimuleren wordt vaak gekeken naar de rol van onderwijs (White et al., 2023). De wens is dat het onderwijs een belangrijke rol speelt bij het versterken van democratische waarden en daarmee de democratische gezindheid onder kinderen en jongeren versterkt. Ook onder docenten en beleidsmakers wordt dit doel onderschreven (Sampermans et al., 2021; Ten Dam et al., 2020).

Studies laten zien dat het onderwijs daadwerkelijk een rol kan spelen bij het stimuleren van democratische waarden onder kinderen en jongeren. Zo neemt het inzicht in de manieren waarop onderwijs over burgerschap en democratie impact kan hebben toe (Campbell, 2019; Teegelbeckers et al., 2023). De school kan via verschillende pedagogisch-didactische strategieën impact hebben op de democratische gezindheid van jonge mensen. Echter, studies laten zien dat in het Nederlandse onderwijs het leren over democratie een relatief beperkte plek inneemt – zeker ook in vergelijking met andere landen. Zo hebben leerlingen op school relatief weinig gelegenheid om over het concept democratie te leren en voelen leraren zich relatief slecht voorbereid bij het lesgeven daarover (Daas et al., 2023; Rinnooy Kan et al., 2021). Echter, er zijn weinig studies die kijken naar het inhoudelijke aanbod over democratie in het Nederlandse onderwijs. We weten daarom niet goed wat leerlingen in het Nederlandse onderwijs leren over wat democratie betekent, welke vormen democratie aan kan nemen en wat krachten en zwaktes zijn.

Een manier om zicht te krijgen in het inhoudelijke onderwijsaanbod over democratie, is het bekijken van lesmethoden. Dit biedt relevante inzichten in de mogelijke inhoudelijke invulling van lessen. Leraren in Nederland gebruiken in veel gevallen een lesmethode om hun onderwijs vorm te geven – meer nog dan in andere landen (Daas et al., 2023). Natuurlijk kunnen leraren de materialen aanpassen en andere materialen gebruiken, maar een analyse van lesmethoden geeft een goede eerste blik. Om zicht te krijgen op hoe er over democratie in het Nederlandse onderwijs lesgegeven wordt, hebben we een lesmethodeanalyse uitgevoerd, waarbij we hebben gekeken naar lesmethoden voor maatschappijleer in het vmbo en vwo en burgerschap in het mbo (hierna: mbo-burgerschap). Maatschappijleer en mbo-burgerschap zijn de vakken in het vo en mbo waar democratie het meeste naar voren komt (Nieuwelink & Oostdam, 2021; Noordink & Kampman 2023). Het doel van deze studie is het verkrijgen van meer inzicht in de inhoud van het onderwijs in Nederland over democratie en een indicatie krijgen van wat Nederlandse leerlingen en studenten daarover leren.

1.1 De betekenissen van democratie

Hoewel we in dagelijks taalgebruik veelal spreken over democratie, wordt daar meestal de democratische rechtsstaat mee bedoeld. Dit wijst op de onverbreekelijke relatie tussen twee centrale pijlers: volkssoevereiniteit en de ruimte voor burgers om beleid van overheden te beïnvloeden (democratie) en de waarborging van fundamentele rechten van burgers en inperking van de staatsmacht (rechtsstaat) (Diamond, 2008; Koole, 2021). Daarbij hoort een aantal waarden die als fundamenteel democratisch worden gezien, zoals vrijheid, gelijkheid, solidariteit en pluriformiteit (Dahl, 2007; De Dijn, 2021).¹ Een systeem of denkbeeld kan enkel als passend binnen het gedachtegoed van de democratische rechtsstaat worden gezien, indien zowel het democratische als het rechtsstatelijke meegenomen worden.

Zo klinkt het vrij eenvoudig om vast te stellen waar democratie over gaat. Kijken we er verder naar, dan blijkt dat niet het geval te zijn. Bij de verdere uitwerking van wat democratie zou moeten betekenen, lopen we al snel tegen inhoudelijke conflicten aan. Ten eerste zijn er grote verschillen in het denken over hoe de twee pijlers van de democratische rechtsstaat zich tot elkaar verhouden. Moet de nadruk bijvoorbeeld liggen op volkssoevereiniteit of de inperking van de staatsmacht? Er zijn modellen die meer nadruk leggen op het democratische gedeelte (bijvoorbeeld binnen sociaal-collectivistische modellen) of juist op het rechtsstatelijke gedeelte (bijvoorbeeld binnen liberaal-individualistische modellen) (Mouffe, 2000; Thomassen, 2007). Ten tweede bestaan er grote verschillen in wat centrale waarden en uitgangspunten betekenen. Dat geldt voor bijvoorbeeld vrijheid (is dat een toestand of een proces, iets individueel of iets collectiefs, iets negatiefs of positiefs?) (De Dijn, 2021), gelijkheid (is er vooral sprake van juridische of ook sociaaleconomische gelijkheid en wat betekent gelijkheid dan vervolgens?) (Dahl, 2007) en participatie (bijvoorbeeld hoeveel macht moet bij 'gewone burgers' liggen, hoeveel moet er geparticipeerd worden?) (Held, 2006). Ten derde, er wordt ook over allerlei andere vraagstukken een afweging gemaakt binnen verschillende democratiemodellen. Te denken valt dan aan dilemma's die gaan over de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid, meerderheidsbesluitvorming en het vinden van consensus, meerderheidswensen en minderheidsbelangen, en daadkracht en inspraak (Lijphart, 1999; Overeem, 2020; Rosanvallon, 2012; Thomassen, 2007).

Er kan dus niet gesproken worden van 'de democratie' (of 'de democratische rechtsstaat'). Er worden allerlei verschillende afwegingen gemaakt bij dilemma's tussen democratische uitgangspunten. Dat er geen ultiem democratiemodel is, blijkt ook in de praktijk. In alle democratische systemen zijn er bepaalde aspecten die niet helemaal goed verlopen. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van ongelijkheid in participatiemogelijkheden, van beperkte participatie van burgers, besluitvorming die door burgers als ondoorzichtig of stroperig wordt ervaren of van kartelvorming van politieke partijen (Mair, 2013; Hendriks & Thonen, 1999). Daarbij geven verschillende auteurs aan dat democratie niet alleen betrekking heeft op formele politieke instituties. Zo zag Dewey democratie vooral als "a

way of life” binnen nabije gemeenschappen waar mensen directe betrokkenheid hebben, daarover discussiëren met elkaar en daarover beslissingen nemen (Berding, 2016; Dewey, 2012; Van der Ploeg, 2020). Daarmee kan democratie ook betrokken worden op lokale gemeenschappen als scholen en verenigingen.

Democratie kent ook haar tegenstanders. Historisch gezien zijn er verschillende fundamentele tegenstanders van de democratie die veelal om principiële redenen democratie verwerpen, of in elk geval de democratische rechtsstaat binnen een kapitalistisch stelsel. Binnen de theocratie wordt democratie verworpen vanwege het verwerpen van volkssoevereiniteit, binnen de aristocratie vanwege de veronderstelde beperkte vermogens van ‘gewone burgers’, binnen het communisme vanwege het samenvallen van kapitaal en macht binnen de democratische rechtsstaat, en binnen het fascisme vanwege de veronderstelde zwakte, verdeeldheid en decadentie van democratieën (Dahl, 1989).

Democratie kent allerlei verschillende invullingen. Dientengevolge kent ook democratie-onderwijs allerlei invullingen. Edda Sant (2019) onderscheidt op basis van een uitgebreide systematische review acht vormen van democratieonderwijs. Bij iedere vorm van democratieonderwijs wordt een andere vorm van democratie verondersteld en worden dus andere inhouden, kennis, vaardigheden, houdingen en waarden centraal gesteld. Het roept daarmee de vraag op welk beeld uit lesmethoden naar voren komt. Wat voor soort model van democratie wordt aan leerlingen geleerd?

Al met al kan gesteld worden dat democratie een veelvormig concept is waarbij een democratisch en een rechtsstatelijke kant bestaan, die verder uitgewerkt kunnen worden in verschillende modellen. Aan die modellen liggen verschillende waarden ten grondslag, die weer op gespannen voet met elkaar kunnen staan. Democratie is dus geen vaststaand gegeven en bestuurlijke vernieuwing is mogelijk. Bovendien is een democratie nooit perfect, want elk model kent zijn voor- en nadelen. Aangezien deze aspecten inherent zijn aan de democratie, zouden zij ook bij een lesmethodeanalyse naar voren kunnen komen.

1.2 Onderwijs over democratie in Nederland

Het onderwijs kan leerlingen en studenten op allerlei manieren leren over democratie. Simpel gezegd kan dat door de school als oefenplaats voor democratie in te richten en in de klas democratische onderwerpen te behandelen (Geboers et al., 2013; Hoskins & Janmaat, 2019; Nieuwelink et al., 2024; Teegelbeckers et al., 2023; Van Rees, 2023). Naar beide manieren van democratieonderwijs is de afgelopen jaren, ook in Nederland, behoorlijk wat onderzoek gedaan. Studies naar de school als oefenplaats laten zien dat leraren het belang daarvan inzien, maar dat in de praktijk het aantal mogelijkheden om daadwerkelijk te oefenen met aspecten van democratie, zoals discussies, en besluitvorming, niet erg groot zijn en beperkter dan in andere Europese landen (Daas et al., 2023; Rinnooy Kan et al., 2021; Nieuwelink et al., 2016). Het leren over democratie gebeurt, als we uitgaan van curriculumdoelen, in het voortgezet onderwijs vooral bij maatschappijleer en deels bij geschiedenis en in het mbo vooral bij het vak Burgerschap (De Groot et al., 2022; Noor-

dink & Kampman, 2023). In het perspectief van leraren en leerlingen gebeurt het leren over democratie in de les niet met grote regelmaat. Democratie, rechtsstaat en politiek krijgen in het perspectief van leerlingen en leraren minder aandacht dan bijvoorbeeld milieubescherming, de economie en betrouwbaarheid van online-informatie (Daas et al., 2023). Opvallend daarbij is dat het aanbod van activiteiten om over democratie te leren in het vmbo beperkter lijkt te zijn dan in met name het vwo (Daas et al., 2023; Nieuwelink et al., 2019).

Kenmerkend aan het Nederlandse onderwijssysteem is de grondwettelijk verankerde vrijheid van onderwijs. Vanuit de overheid worden, veelal zeer algemeen geformuleerde, kerndoelen en eindtermen opgesteld en scholen kunnen zelf bepalen wat zij hier precies onder verstaan en hoe zij dat bereiken. Een eindterm voor maatschappijleer in het vmbo is bijvoorbeeld: “8. De kandidaat kan beschrijven welke mogelijkheden burgers hebben om invloed uit te oefenen op de politiek, en kenmerken van een parlementaire democratie noemen.” Voor maatschappijleer op het vwo is bijvoorbeeld omschreven: “De kandidaat kan de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen”. En voor mbo-burgerschap geldt bijvoorbeeld: “De student heeft kennis over en inzicht in ... het functioneren van een parlementaire democratie, de rechtsstaat en het rechtssysteem ...” (SLO, 2023). Dit laat zien dat de formele kaders zeer ruim zijn en er dus veel professionele ruimte is om te bepalen wat leerlingen en studenten zouden moeten leren over democratie.

Er is echter nog betrekkelijk weinig zicht op wat leerlingen en studenten inhoudelijk leren over democratie in het onderwijs. Omdat veel leraren in Nederland werken met lesmethoden (Daas et al., 2023), biedt een analyse daarvan een goed inzicht in wat leerlingen en studenten in Nederland over democratie leren. Lesmethoden worden veelal gezien als een neerslag van het dominante denken over bepaalde onderwerpen, zo ook over democratie (Bock, 2018). Wat in de lesmethoden omschreven wordt, kan daarmee gezien worden als een uitwerking van de dominante disciplinaire kennis over democratie (Parker, 2023). Het laat zien wat als relevant gezien wordt dat leerlingen in het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs over democratie zouden moeten weten. Hoewel leraren niet één op één overnemen wat in de lesmethoden geschreven wordt, geeft het wel een goed beeld van wat belangrijk geacht wordt om aan leerlingen te leren als het gaat over democratie.

En zijn reeds enkele studies gepubliceerd waarbij gekeken is naar lesmethoden van maatschappijleer en welke plaats democratie daarin heeft. Een historische studie laat zien dat de benadering van democratie mede afhangt van de tijdsgeest: in de jaren zestig werd democratie vooral omschreven als een balans in de samenleving tussen groepen, in de jaren zeventig als een activiteit en communicatiestijl – niet zozeer een vorm van politiek bestuur (Van Rees, 2023). Een studie naar recentere lesmethoden liet zien dat in deze lesmethoden democratie vooral als vorm van politieke besluitvorming wordt benaderd (Nieuwelink, 2008). Echter, de lesmethoden in beide studies zijn relatief oud. Het is onduidelijk of er in de tussenliggende periode iets veranderd is.

In de huidige studie staat de volgende vraag centraal: Op welke manieren wordt democratie in lesmethoden van maatschappijleer en mbo-burgerschap omschreven en zijn er daarbij verschillen tussen lesmethoden voor vmbo, mbo en vwo?

2 Methode

2.1 Lesmethoden

Deze studie is uitgevoerd onder lesmethoden van maatschappijleer en varianten daarop (maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen) in het voortgezet onderwijs en mbo-burgerschap. Om te bekijken of er verschillen zijn in onderwijstypen hebben we ervoor gekozen om te kijken naar de lesmethoden van vmbo, vwo en mbo. Om de inventarisatie haalbaar te houden hebben we ons moeten beperken qua aantal onderwijstypen. Omdat eerdere studies vooral verschillen in aanbod van burgerschapsonderwijs tussen (v)mbo en vwo lieten zien, hebben we de havo niet meegenomen (Daas et al., 2023). Omdat er verschillende lesmethoden bestaan voor diverse leerwegen binnen het vmbo, konden we onderscheid maken tussen lesmethoden voor vmbo-basisberoepsgerichte leerweg en lesmethoden voor vmbo-kader/gemengd/theoretisch gerichte leerwegen. In het mbo maken lesmethoden doorgaans onderscheid tussen mbo-entreeopleiding/niveau 2 en mbo-niveau 3/4. Dit onderscheid hebben we ook meegenomen in de analyses. Maatschappijleer is een verplicht vak in het voortgezet onderwijs, daarnaast is er nog een keuzevak dat leerlingen in 3/4-vmbo (maatschappijkunde) of 4/5-vwo (maatschappijwetenschappen) kunnen kiezen en daar vervolgens examen in doen. Mbo-burgerschap hebben studenten veelal in het eerste jaar van hun studie (De Groot, et al., 2022).

Om zicht te krijgen op hoe leerlingen en studenten leskrijgen over democratie, wilden wij lesmethoden selecteren die veel gebruikt worden. Omdat hier geen openbare cijfers voor beschikbaar zijn hebben wij bij de selectie overlegd met ervaren drie leraaropleiders maatschappijleer die goed zicht hebben op de lesmethoden die gebruikt worden. In overleg met hen hebben we uiteindelijk 25 lesmethoden geselecteerd en geanalyseerd die verspreid zijn over de verschillende vakken in de verschillende opleidingstypen (zie Appendix). Daarmee proberen we een zo getrouw mogelijk beeld te schetsen van de inhoud die lesmethoden maatschappijleer en mbo-burgerschap geven rondom democratie.

2.2 Analyse

Elke lesmethode is eerst in zijn geheel doorgenomen, waarbij werd gekeken in welke hoofdstukken het woord 'democratie' voorkomt. Hiervoor is ook de index of de lijst met definities bekeken – indien deze beschikbaar was. Geconstateerd werd dat in alle

lesmethoden democratie in een of twee aparte hoofdstukken wordt behandeld. Voor de uitgebreide analyse hebben we daarom per lesmethode gekeken naar de delen die betrekking hebben op de thematiek van democratie. Twee methoden waren enkel digitaal beschikbaar (Methode M, Generatie 24/7) van de andere methoden zijn de papieren versies bekeken.

In het theoretisch kader is de betekenis van democratie toegelicht en is een aantal kernelementen van democratie genoemd. Naar aanleiding van deze elementen zijn de teksten in de lesmethoden gecodeerd op de volgende onderwerpen:

- Het totaal aantal pagina's waarin er aandacht is voor de thematiek rondom democratie en binnen welk thema of hoofdstuk democratie is ingebed;
- Omschrijving democratie: zoals beïnvloeding politieke besluitvorming, volkssoevereiniteit, meerderheidsbesluiten, bescherming van de rechten van minderheden, politieke gelijkheid, afspraken maken over inrichting samenleving;
- Benaderingen of modellen van democratie: zoals meerderheidsdemocratie, consensusdemocratie, deliberatieve democratie, directe democratie, indirecte democratie;
- Rechtsstaat: zoals trias politica, grondwet, legaliteitsbeginsel;
- Democratische waarden: zoals vrijheid, gelijkheid, tolerantie, volkssoevereiniteit, solidariteit, zelfontplooiing;
- Democratische dilemma's: zoals daadkracht-inspraak, meerderheidsbesluiten-consensusvorming, meerderheidswensen-minderheidsbelangen/rechten;
- Bestuurlijke vernieuwingen: zoals gekozen burgemeester, referenda, gekozen premier, burgerberaden;
- Democratie binnen dagelijkse contexten: zoals school, thuis, verenigingsleven;
- Imperfectie van democratie: zoals ongelijkheid, beperkte participatie, stroperigheid bij besluitvorming;
- Andere bestuursvormen of ideologieën over de inrichting van de samenleving: zoals dictatuur, illiberale democratie, nazisme, fascisme;
- Internationale vergelijking.

De analyse van de lesmethoden en de codering daarvan is uitgevoerd door auteurs drie, vier, vijf, zes en zeven onder begeleiding van de eerste twee auteurs. Elke auteur analyseerde tien lesmethoden waardoor elke lesmethode door twee auteurs is geanalyseerd. Bij het analyseren gebruikten de auteurs de categorieën in bovenstaand overzicht als codering. Tijdens het coderen werd aangegeven of een categorie aanwezig is in de betreffende methode, hoeveel aandacht het kreeg, op welke pagina en er werd kort genoemd wat er in de methode staat beschreven. Nadat alle lesmethoden zijn geanalyseerd, zijn de coderingen van alle lesmethoden vergeleken. Er bestond grote overeenstemming over de coderingen (Cohen's $k = 0.95$). Op de punten waar verschil van inzicht bestond, is samen met de eerste auteur gekeken of er tot consensus gekomen kon worden. Dat is in alle gevallen gelukt.

3 Resultaten

Democratie wordt in lesmethoden telkens ingebed in één of twee hoofdstukken over de formele politiek en politiek-rechtsstatelijke instituties, in andere delen komt democratie vrijwel niet (expliciet) aan de orde. Veelal wordt gestart met het bespreken van democratie en dictatuur waarna wordt ingezoomd op de instituties van de Nederlandse parlementaire politiek. In zes methoden wordt het gekoppeld aan een vraagstuk (schaarse ruimte, wie macht heeft). De lengte van de teksten verschilt sterk. In de lesmethoden voor het vwo wordt veel meer tekst gebruikt dan voor met name de vmbo-bb lesmethoden. Bij de vwo-lesmethoden beslaat het thema democratie en politiek meer dan zestig pagina's met tekst, opdrachten en afbeeldingen. Bij vmbo-basisberoepsgerichte lesmethoden omvat het zo'n dertig pagina's met aanzienlijk minder tekst en vooral opdrachten en afbeeldingen. Verder is er veelal een duidelijke relatie met de eindtermen of kwalificatie-eisen te zien. In de vwo-methoden is de opbouw van de eindtermen te herkennen in de lesmethoden (rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving) en bij mbo-methoden is de opbouw van de kwalificatievereisten te herkennen (vier dimensies van burgerschap: politiek-juridische, economische, sociaal-maatschappelijke, vitale). De formele vereisten geven dus voor veel lesmethoden richting aan de inrichting van de lesmethoden.

3.1 Definities van democratie

In de lesmethoden wordt democratie expliciet gedefinieerd. Daarbij worden verschillende definities gebruikt waarbij telkens de nadruk op vergelijkbare aspecten van democratie ligt. Er wordt in de lesmethoden niet expliciet aangegeven dat er ook op verschillende manieren naar democratie gekeken kan worden. In vrijwel alle definities van democratie wordt de relatie gelegd met het idee van volksvertegenwoordiging en de invloed van burgers op overheidsbeleid. Een beschrijving van wat democratie betekent, die overigens relatief uitgebreid is, biedt inzicht in hoe dit begrip in veel lesmethoden wordt omschreven:

Nederland is een democratie: een land waarin het volk regeert. Het is natuurlijk onmogelijk om bij elke nieuwe wet de mening van alle mensen te vragen. Daarom kiezen wij tijdens de verkiezingen mensen die voor onze waarden en belangen opkomen. Die mensen zijn volksvertegenwoordigers. Zij nemen namens het volk de besluiten in Nederland. In een democratie mogen mensen dus meebeslissen wie de volksvertegenwoordigers worden (*Seneca*, Maatschappijleer vmbo-bb, p. 81).

Democratie wordt hier expliciet aan Nederland en een vertegenwoordigend systeem gekoppeld. Dit is in veel lesmethoden terug te zien. In vijf lesmethoden worden andere

accenten geplaatst bij de omschrijving van de betekenis van democratie. Eén definitie is daar voorbeeldmatig voor: “In een democratie mogen de burgers beslissen over de regels die nodig zijn om samen te leven. Zij kunnen het samen eens worden, of kiezen voor ‘de meeste stemmen gelden’” (*Methode M*, maatschappijleer vmbo-bb). Hier wordt uitgelegd dat er verschillende manieren zijn om op een democratische manieren beslissingen te nemen, via consensus of via meerderheid. Een ander opvallend aspect in deze definitie is dat democratie niet zozeer gekoppeld wordt aan een vertegenwoordigend systeem. Hier wordt democratie omschreven als een systeem waar burgers macht hebben of besluiten kunnen nemen.

In de definities van democratie komt het rechtsstatelijke aspect veelal niet expliciet naar voren. In de lesmethoden komt deze echter wel uitgebreid aan de orde in de daaropvolgende tekst. Na de bespreking van democratie wordt uitgelegd dat het handelen van de overheid beperkt wordt door de rechtsstaat, veelal zonder dat de spanning hiertussen geëxpliciteerd wordt. Bij de bespreking van de rechtsstaat wordt een aantal aspecten genoemd: een grondwet, grondrechten en machtscheiding. In sommige lesmethoden wordt ook uitgelegd dat de overheid zich moet houden aan haar eigen wet- en regelgeving.

Bij de definities die gehanteerd worden, hebben we geen systematische verschillen voor dit onderdeel voor opleidingstypen gevonden.

3.2 Waarden en dilemma's

In de lesmethoden staan zowel democratische waarden als de daarmee samenhangende dilemma's veelal niet centraal. Democratie wordt in de lesmethoden vooral benaderd vanuit het politieke systeem. Als waarden al genoemd worden, dan is dat veelal kort en wat indirect. Bij zes lesmethoden worden waarden die verbonden zijn met democratie, vooral besproken wanneer politieke stromingen behandeld worden. Gelijkheid wordt in lesmethoden aan linkse of progressieve stromingen toebedeeld, vrijheid wordt toebedeeld aan rechts of conservatieve stromingen. Hierbij wordt dan verder niet uitgewerkt dat er verschillende invullingen van vrijheid en gelijkheid bestaan en dat de waarden ook aan andere stromingen toebedeeld kunnen worden.

In tien lesmethoden worden vrijheid en gelijkheid wel expliciet gekoppeld aan democratie. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het volgende citaat uit een lesmethode: “Een democratische rechtsstaat bestaat eigenlijk uit twee politieke instituties, namelijk democratie en rechtsstaat. In die twee instituties zijn de waarden vrijheid en gelijkheid te herkennen” (*Seneca*, maatschappijwetenschappen vwo, p. 75). Ook hier ligt weinig nadruk op de verschillende invullingen die beide waarden kennen. Een andere lesmethode legt vooral de nadruk op één waarde als het om democratie gaat: “In een democratie is de vrijheid van burgers het meest belangrijk ... In Nederland vinden we vrijheid en gelijkheid erg belangrijk” (*De maatschappij dat ben JIJ*, mbo-burgerschap, p. 126). Hier wordt uitgegaan van relatief vaststaande democratische waarden. Er is geen aandacht voor de verschil-

lende manieren waarop dat ingevuld kan worden. In de laatst aangehaalde lesmethode wordt benadrukt dat “we” dat in Nederland belangrijk vinden, zonder dat vraagstukken rondom vrijheid en gelijkheid behandeld worden.

In de lesmethoden hebben ook dilemma's veelal een beperkte plek. In een aanzienlijk aantal lesmethoden komen dilemma's niet of nauwelijks expliciet naar voren. Democratie wordt hier niet gepresenteerd als praktijk waarbij spanningsvolle relaties bestaan rondom centrale waarden, instituties of praktijken. In deze lesmethoden worden vooral instituties besproken waarbij er geen of amper aandacht is voor de onderliggende vraagstukken (zowel wat betreft beleidsopties als betreft de institutionele inrichting).

In zes lesmethoden komen wel dilemma's naar voren. Bij een aantal van deze lesmethoden wordt in de tekst min of meer al uitgewerkt hoe met dat dilemma omgegaan ‘moet’ worden. Zo wordt bijvoorbeeld bij de omschrijving van wat democratie betekent in één van de lesmethoden het volgende geschreven:

Het hoort er in een democratie bij dat meerdere partijen een beetje hun zin krijgen. Bijvoorbeeld: de een wil meer snelwegen, de ander meer natuur. Ergens in het midden van die standpunten zullen ze het eens moeten worden In een democratie zoek je naar wat het beste is voor zoveel mogelijk mensen (*De maatschappij dat ben JIJ*, mbo-burgerschap, p. 127).

In dit tekstfragment komt zowel een procedureel dilemma naar voren (verschillende groepen, wijze van besluitvorming) als inhoudelijk dilemma (natuur en snelwegen). De lesmethode legt echter uit dat er één democratische oplossing is voor dit dilemma (meerdere partijen hun zin), waarbij een nogal uitgesproken opvatting over democratie benoemd wordt (het zoeken naar wat het beste is voor zoveel mogelijk mensen). In de methode komt niet naar voren dat er verschillende manieren zijn om met dilemma's om te gaan en dat studenten daar zelf ook een positie bij in kunnen nemen. Evenmin laat deze lesmethode zien dat het de vraag is of ‘de meeste mensen’ hun zin moeten krijgen of dat je moet kijken naar de argumenten die aangedragen worden of de belangen die er bestaan.

Bij een aantal lesmethoden is het didactische uitgangspunt dat dilemma's centraal staan (*Seneca en Dilemma*). Bij deze lesmethoden beginnen hoofdstukken met een bepaalde vraag of dilemma, bijvoorbeeld ‘het machtsdilemma’ of ‘Democratie: het volk regeert?’. Bij deze lesmethoden lijkt het de bedoeling te zijn dat leerlingen leren vraagstukken vanuit verschillende kanten te bekijken en dat daarbij dilemma's centraal staan. Concreet wordt dan bij het ‘machtsdilemma’ onder meer uitgewerkt dat het hier dan gaat om de spanning tussen inspraak en daadkracht: “Linkse actoren kiezen voor inspraak ... Linkse actoren vinden gelijkheid belangrijk, dus zo veel mogelijk mensen moeten kunnen meebeslissen. Rechtse actoren vinden daadkracht belangrijk Rechtse actoren vinden dat sommige mensen meer talenten hebben dan anderen” (*Seneca*, maatschappijleer vmbo-kgt, p. 85). In deze lesmethode wordt uitgelegd dat er een afweging gemaakt moet

worden tussen inspraak en daadkracht. Daarbij worden de waarden op een dichotome manier toegedicht aan links en rechts. Een meer vloeiende omgang met dit dilemma waarbij tussenposities bestaan, komt niet naar voren.

3.3 Democratie in dagelijks leven

De dilemma's die in de lesmethoden besproken worden, hebben vrijwel allemaal betrekking op vraagstukken binnen de formele politiek. De dilemma's worden amper uitgewerkt voor situaties die in het dagelijks leven van jongeren betekenis hebben. Een uitzondering daarbij is een lesmethode die het hoofdstuk over democratie start met een strip die vier pagina's omvat (*Thema's Maatschappijleer*, vmbo bb, 56-59). In deze strip is een dilemma van omgaan met schaarse ruimte beschreven. Een aantal jongeren heeft een eigen "chill-keet" gemaakt op een braakliggend terrein. Deze keet dreigt te moeten verdwijnen omdat er woningen gebouwd gaan worden voor starters. In de strip gaan de jongeren naar de gemeenteraadsvergadering waar een man in pak (onduidelijk wat zijn rol is) aangeeft dat het bouwen van woningen belangrijk is en de keet overlast geeft. De strip eindigt met een tekening van de jongeren met spandoeken ("DE CHILLKEET MOET BLIJVEN") en er tegendemonstranten zijn met spandoeken ("IK WIL WONEN", "MEER WONINGEN VOOR STARTERS"). De lesmethode laat een voor jongeren, op het oog, relevant dilemma zien waarbij de afweging tussen twee belangen niet zo eenvoudig is. Richting het einde van het hoofdstuk moeten de leerlingen een aantal opdrachten maken over de strip, zoals deze afschrijven.

Ook in acht andere lesmethoden wordt democratie toegepast binnen andere contexten. Een van de lesmethoden doet dat door besluitvorming en machtsdeling te koppelen aan thuis en school:

Mag jij meebeslissen over het avondeten of besluit iemand anders wat jullie gaan eten? En wordt jouw rooster gemaakt door de roostermaker of mag jij zelf jouw uren kiezen? Over sommige zaken mag je meebeslissen, maar in andere gevallen wordt de keuze voor jou gemaakt. In Nederland werkt dat ook zo. Waarover mag jij meebeslissen? (*Seneca*, maatschappijleer, vmbo kgt, p. 82).

Als de koppeling met besluitvorming thuis en op school wordt gemaakt, dan wordt bijvoorbeeld gewezen op de leerlingen- of studentenraad. Dit gebeurt dan echter vooral door deze sociale contexten te noemen ('ook thuis neem je besluiten'). Deze contexten die voor jongeren meer betekenis hebben dan de formele politiek, worden niet of amper gebruikt om een dilemma te schetsen en te laten zien welke afwegingen gemaakt kunnen worden, wat voor- en nadelen van bepaalde besluitvormingsmodellen kunnen zijn en dat wanneer er een keuze gemaakt moet worden, er ook een afweging gemaakt moet worden tussen verschillende waarden en belangen. De verwijzing naar school en thuis zijn dus veelal vooral korte opstapjes om democratie in de formele politiek te bespreken.

Het valt verder op dat de bespreking van meer betekenisvolle contexten vooral in vmbo- en mbo-lesmethoden gebeurt. De verwijzing naar sociale contexten die voor jongeren meer betekenis hebben, gebeurt amper in de vwo-methoden.

3.4 Modellen en veranderlijkheid van democratie

In de lesmethoden komen modellen en de veranderlijkheid van democratie niet sterk naar voren. We vinden hierbij verschillen tussen lesmethoden voor vmbo-bb enerzijds en de andere opleidingstypen anderzijds. Bij vmbo-bb komen verschillende democratiemodellen niet of nauwelijks naar voren. Democratie wordt daar vooral gepresenteerd als het bestuurlijke systeem dat in Nederland bestaat en er wordt niet of amper ingegaan op dat andere vormen van democratie mogelijk zijn. Een voorbeeld daarvan is het volgende citaat: “Nederland is een vrij land, maar toch moet je je ook hier aan allerlei regels en wetten houden. De wetten worden gemaakt door politici die wij zelf gekozen hebben. Daarom is Nederland een democratie” (*Thema's*, maatschappijleer, vmbo-bb, p. 64). In deze lesmethoden worden ook amper andere landen als voorbeeld gegeven van hoe democratie eruit kan zien. Een lesmethode verwijst naar Zweden en de Verenigde Staten als alternatieve invullingen van democratie. Andere landen die de revue passeren, dienen vooral als voorbeeld om duidelijk te maken dat er ook dictaturen bestaan, zoals Noord-Korea.

In de lesmethoden voor de andere onderwijstypen komen wel andere vormen van democratie naar voren. Zo komt het onderscheid tussen directe en indirecte democratie naar voren, zoals in het volgende citaat:

In een directe democratie hebben burgers direct invloed op de politieke besluiten die worden genomen. Alle burgers morgen meebeslissen. ... Het is in een land onmogelijk om iedereen bij elke beslissing om zijn mening te vragen. Dat zou veel te veel tijd kosten. Daarom zijn veel moderne democratische landen indirecte democratieën. In een indirecte democratie nemen volksvertegenwoordigers beslissingen namens de burgers (*Schokland 3.0*, mbo-burgerschap, p. 92).

In lesmethoden wordt vooral uitgelegd dat er om praktische redenen geen directe democratieën zijn. Er wordt geen aandacht besteed aan argumenten waarom een indirecte democratie wenselijker zou kunnen zijn (bijvoorbeeld verstandigere besluiten door afstand te houden tot concrete situaties).

Een ander onderscheid dat gemaakt wordt, is tussen een evenredig vertegenwoordigende democratie en een meerderheidsdemocratie. Zo is het in één lesmethode als volgt omschreven:

De verschillen tussen de Verenigde Staten en Nederland hebben te maken met het kiesstelsel van beide landen. Een kiesstelsel is de manier waarop de volksvertegen-

woordiging wordt gekozen. In Nederland hebben we een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Het kiesstelsel in de Verenigde Staten heet een meerderheidsstelsel (*Seneca*, vmbo-kgt maatschappijkunde, p. 86).

Deze lesmethode gebruikt verschillen tussen landen om diverse vormen van democratie toe te lichten. Dat gebeurt verder niet heel veel in lesmethoden. In verschillende methoden worden de Verenigde Staten genoemd (8) en soms worden Zweden of Zwitserland als een ander voorbeeld van een democratie genoemd (5). In één vwo-maatschappijleer lesmethode wordt een wereldkaart met alle democratieën ter wereld genoemd, maar op die kaart wordt niet ingezoomd op verschillende soorten democratie. In zes methoden wordt verder het onderscheid gemaakt tussen een presidentiële en een parlementaire democratie.

Een andere manier om duidelijk te maken dat democratie niet een vaststaand gegeven is, is door aandacht te besteden aan mogelijke manieren om een land te democratiseren. In ongeveer de helft van de lesmethoden komen verschillende hervormingen naar voren, waarbij we geen verschillen vonden tussen onderwijstypen. Het meest genoemde is het referendum om de bevolking meer invloed te geven op de besluitvorming. In de methoden wordt vooral uitgelegd wat een referendum is. Er is minder, en soms geen, aandacht voor de vraag waarom een referendum een aanvulling op een vertegenwoordigd systeem zou kunnen zijn. Er is dus vooral aandacht voor het instrument zelf. Daarnaast worden in enkele lesmethoden ook andere vernieuwingen genoemd: direct gekozen burgemeester, een stemplicht, regionale kandidaatsstelling en een kiesdrempel.

In vrijwel alle lesmethoden (22) wordt aandacht besteed aan dictatuur als tegenhanger van democratie. Veelal wordt dat als volgt omschreven: “Een land waar burgers minder vrij zijn en ook niet mogen meebeslissen, noemen we een dictatuur” (*Methode M*, vmbo-kgt maatschappijleer). In de lesmethoden wordt vaak verwezen naar Noord-Korea, regelmatig naar China en Iran en soms naar Rusland en Nazi-Duitsland.

3.5 Imperfectie van de democratie

Elke invulling van democratie heeft zijn beperkingen. Dit kenmerk van democratie wordt niet in alle lesmethoden besproken. In de lesmethoden maatschappijleer (vmbo en vwo) en mbo-burgerschap komen de beperkingen niet of nauwelijks naar voren. Dit geldt ook voor maatschappijkunde voor vmbo-bb. Bij deze lesmethoden worden imperfecties van democratie niet benoemd en leren leerlingen en studenten daar vanuit de lesmethode ogenschijnlijk niets over. Bij maatschappijkunde vmbo-kgt en maatschappijwetenschappen vwo wordt hier wel aandacht aan besteed. In deze methoden worden onderwerpen genoemd als ongelijkheid in participatie, dat door compromissen de standpunten van politieke partijen minder helder zijn, dat burgers zich niet altijd herkennen in politieke partijen, dat er een kloof tussen kiezers en politici zou bestaan en dat in de politiek de waan van de dag heerst. In deze lesmethoden leren leerlingen wat de consequenties

van een bepaalde uitwerking van de democratie kunnen zijn. Deze imperfecties zijn overigens vrijwel allemaal gericht op de Nederlandse democratie. Er is geen of amper bespreking van beperkingen van andere systemen.

In één methode wordt de imperfectie van democratie expliciet besproken. In het afsluitende hoofdstuk komt de vraag voorbij: “Is onze democratie toekomstbestendig?” Er wordt besproken dat het belangrijk is dat er een democratische cultuur is en dat onderzoek laat zien dat deze onder jongeren niet helemaal aanwezig lijkt te zijn. Geëindigd wordt met de volgende passage: “Ondanks alle pogingen om de democratie te verbeteren, zal een democratie nooit perfect of ‘af’ zijn. Bij democratie hoort ook altijd onenigheid, discussie en debat. Sterker nog, zonder brede maatschappelijke discussies en betrokken burgers kan de democratie niet bestaan” (*Dilemma*, maatschappijleer vwo, p. 59). In deze lesmethode wordt de imperfectie dus expliciet besproken maar daarbij wordt vooral gekeken naar de democratische cultuur in algemene zin en onder jongeren in meer specifieke zin. Andere redenen van imperfectie komen hier niet in terug.

4 Conclusie en discussie

In dit artikel stond de volgende onderzoeksvraag centraal: Op welke manieren wordt democratie in lesmethoden van maatschappijleer en mbo-burgerschap omschreven en zijn er daarbij verschillen tussen lesmethoden voor vmbo, mbo en vwo? Om deze vraag te beantwoorden hebben we 25 lesmethoden van maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen voor vmbo en vwo en mbo-burgerschap geanalyseerd. Veel aspecten van democratie komen in de lesmethoden naar voren. Er zijn veel overeenkomsten tussen de lesmethoden. Verschillende aspecten van democratie worden geschetst, de rechtsstaat komt uitgebreid aan bod, er komen vernieuwingen van democratie naar voren en verschillen met dictatuur worden beschreven. Tegelijkertijd laten de resultaten zien dat de teksten in de lesmethoden ook flinke beperkingen kennen. Er komt zeer beperkt naar voren dat er verschillende democratiemodellen bestaan en dat de betekenis en invulling van democratie veranderlijk is. Democratie wordt vooral aan de Nederlandse nationale context gekoppeld en democratische dilemma's komen maar beperkt aan bod in de lesmethoden. De resultaten lieten zeer beperkte verschillen voor lesmethoden tussen verschillende onderwijstypen zien. Hieronder bespreken we een aantal van deze uitkomsten maar eerst besteden we aandacht aan enkele beperkingen.

Deze studie is gebaseerd op de analyse van lesmethoden maatschappijleer en mbo-burgerschap. Het is mogelijk dat bij andere vakken de thematiek van burgerschap op een andere of uitgebreidere manier aan bod komt. Zo zijn er aanwijzingen dat bij het vak filosofie, dat overigens beperkt op scholen aangeboden wordt, dilemma's veel meer centraal staan (Rombout, 2024). Ook bij geschiedenis of levensbeschouwing zou dit het geval

kunnen zijn (Noordink & Kampman, 2023). Daarnaast gebruiken leraren ook materialen van maatschappelijke organisaties, zoals ProDemos. Hoe democratie daar omschreven is, komt ook niet in deze analyse naar voren. Daarenboven is het de vraag hoe leraren de lesmethoden gebruiken. Zij kunnen naast de inhoud die beschreven zijn, ook zelf thema's naar voren brengen in hun uitleg of zelf materiaal maken. Om verder zicht te krijgen op de inhoud van onderwijs over democratie is dus meer onderzoek nodig, zoals de analyse van andere lesmethoden en observaties van lessen.

In de democratietheorie bestaat er een grote nadruk op het bestaan van verschillende democratiemodellen. De betekenis, ook in de praktijk, is verre van eenduidig (Held, 2006; Lijphart, 1999; Rosanvallon, 2012). Deze studie laat zien dat dit theoretische perspectief op democratie beperkt in de lesmethoden naar voren komt. Doordat democratie vooral wordt gekoppeld aan de Nederlandse parlementaire democratie en als weinig veranderlijk wordt neergezet, lijkt democratie samen te vallen met de instituties van de Nederlandse democratie. Leerlingen en studenten leren dus vooral over wat Dahl omschreef als de democratie zoals die verondersteld is te bestaan ('reële democratie') en minder over wat er mogelijk is ('de ideële democratie') (Dahl, 2020). Zaken als burgerberaden of andere vormen van deliberatieve democratie komen in de lesmethoden niet of nauwelijks voor. Het alternatief dat leerlingen en studenten geboden wordt voor democratie en vooral de Nederlandse democratie, lijkt toch vooral dictatuur te zijn. Daarmee wordt nogal een eenzijdig en statisch beeld van democratie gegeven. Dit statische beeld wordt verder versterkt doordat democratie zeer beperkt benaderd wordt vanuit waarden en dilemma's die daarmee samenhangen. Dat er 'kosten' of 'pijn' volgen uit een democratisch dilemma, wordt amper in de lesmethoden besproken. Terwijl het inzicht dat er fundamentele dilemma's zijn en dat die geen eenvoudige oplossingen kennen, een belangrijk inzicht is dat hoort bij een democratische cultuur dat in het onderwijs gestimuleerd zou moeten worden (Nieuwelink, 2023).

Wat verder opvalt in de analyse van de lesmethoden is dat democratie beperkt gekoppeld wordt aan dagelijkse contexten van jongeren. Dit geldt met name voor de vwo-methoden – en is daarmee een van de weinige systematische verschillen tussen opleidingstypen. Het lijkt dat de veronderstelling is dat het voor vwo-leerlingen niet nodig is om democratie in andere contexten te bespreken dan de politieke. Maar ook in de vmbo- en mbo-methoden komen deze contexten beperkt terug. Verwijzingen naar deze contexten zijn vooral opstapjes om het over de formele politiek te hebben. Didactisch gezien is dit wat ons betreft een gemiste kans. Dat heeft twee redenen. Ten eerste is de formele politiek voor veel leerlingen en studenten nogal abstract. Mensen en zeker jongeren vinden het lastig om een voorstelling te maken van afwegingen rondom dilemma's binnen de formele politiek. Nadenken over alternatieve manieren om democratie vorm te geven, is daarom lastig als het alleen gekoppeld wordt aan de politiek (Flanagan, 2013; Niemi, 2012; Nieuwelink et al., 2018). Daarmee kan het behandelen van alledaagse contexten helpen inzicht te verkrijgen in democratiemodellen en democratische dilemma's. Hier wordt nu weinig van gebruikt gemaakt in de lesmethoden.

Ten tweede wordt in de lesmethoden amper voortgebouwd op de beelden die jongeren al over democratie hebben. Diverse studies laten zien dat onder jongeren verschillende opvattingen over democratie bestaan, zij democratie belangrijk vinden, en dat zij bij democratische dilemma's verschillende democratische principes meenemen, maar dat dit vooral gebeurt wanneer het toegepast wordt op betekenisvolle contexten (Helwig & Kim, 1999; Nieuwelink, 2018; Vaessen et al., 2022). De lesmethoden sluiten hier niet op aan. Ze gaan vooral uit van het bestaande systeem en lijken daarmee de denkbeelden van jongeren te koloniseren: hoe zij over democratie denken wordt weggeveegd en daar komt een nieuw vertoog voor in de plaats – iets dat overigens ook door leerlingen bevestigd wordt (Nieuwelink et al., 2018). Wat ons betreft is er dus zowel vanuit de vorming van jongeren als om didactische overwegingen alle reden om bij het behandelen van democratie in lesmethoden betekenisvolle contexten veel serieuzer te nemen.

Deze studie geeft zicht op hoe lesmethoden invulling geven aan de betekenis van democratie. Het geeft daarmee zicht op een benadering die in onderwijsprofessionele kring centraal staat over democratie (Bock, 2018). De resultaten laten zien dat er verschillen bestaan in de mate waarin verschillende modellen van democratie en de imperfectie van democratie in lesmethoden naar voren komen. Beide onderwerpen komen bij lesmethoden voor vmbo-bb minder of niet aan bod terwijl dat voor andere onderwijstypen meer het geval is. Het eerste type lesmethoden lijkt leerlingen vooral te leren hoe de Nederlandse democratie werkt en biedt leerlingen geen alternatief, noch laat het hen nadenken over spanningsvelden, dilemma's of beperkingen van het Nederlandse systeem. Waar de verschillen tussen onderwijstypen bij andere onderdelen beperkt lijkt te zijn, is het hier substantieel aanwezig. Leerlingen in het vmbo-bb krijgen een erg statisch beeld van democratie mee via de lesmethode.

Deze studie liet zien dat lesmethoden in grote mate onderliggende eindtermen en kwalificatie-eisen volgen. Het beleidsmatige kader heeft dus sterke invloed op hoe lesmethoden eruitzien. Momenteel bestaan er herzieningstrajecten voor eindtermen van maatschappijleer en voor mbo-burgerschap. Daarbij ligt nu aanzienlijk meer nadruk op democratische dilemma's en verschillende perspectieven dan in eerdere versies het geval was (OCW, 2023; Dogterom & Noordink, 2025). Wat ons betreft is het te hopen dat methodemakers deze lijn volgen en verschillende democratiemodellen en dilemma's een meer centrale plek in de lesmethoden krijgen.

Al met al laat deze studie zien dat lesmethoden allerlei aspecten van democratie naar voren laten komen, maar dat deze een relatief statisch beeld van democratie geeft. Juist in een tijd waarin democratie onder druk staat, achten wij het van belang dat leerlingen en studenten leren over de veerkracht van democratie. Belangrijke kenmerken hiervan zijn democratische manieren om om te gaan met dilemma's die bij democratie en politiek horen en dat democratie verschillende invullingen kent en dat zij veranderlijk is. Als leerlingen en studenten daarover leren, zien zij dat er democratische alternatieven voor bestaande democratische praktijken kunnen zijn. Voor de veerkracht van democratie is het belangrijk dat zij leren nadenken over dilemma's die bij democra-

tie horen en alternatieven leren bedenken voor imperfecties van de huidige inrichting van politiek en democratie. Wat ons betreft is dat een belangrijk opdracht voor het onderwijs in maatschappijleer en mbo-burgerschap en dus ook voor de schrijvers van lesmethoden.

Noten

- 1 Voor het basisonderwijs en voortgezet onderwijs staan in de wet op burgerschapswet drie waarden omschreven: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Deze worden als 'basiswaarden' gezien. Wij nemen dit concept niet over omdat 'basiswaarden' niet een gebruikelijke aanduiding betreft en het de indruk wekt dat basiswaarden eenduidig absoluut zijn. Wij menen echter dat dit niet het geval is. Deze waarden kunnen op allerlei manieren geïnterpreteerd worden (bijv. De Dijn, 2021) en van contexten en situaties kan afhangen hoe zij tot andere waarden verhouden. Tevens geldt voor democratie dat er andere waarden dan enkel deze als fundamenteel of 'basis' kunnen worden gezien, zoals pluriformiteit, rechtvaardigheid of betrokkenheid.

Literatuur

- Berding, J. (2016). *"Ik ben ook een mens." Opvoeding en onderwijs aan de hand van Korczak, Dewey en Arendt*. Culemborg: Phronese.
- Bock, A. (2018). "Theories and Methods of Textbook Studies". In: Fuchs, E., Bock, A. (eds) *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*. Palgrave Macmillan, New York. 10.1057/978-1-137-53142-1_4
- Campbell, D. E. (2019). What Social Scientists Have Learned About Civic Education: A Review of the Literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32-47. 10.1080/0161956X.2019.1553601
- Daas, R., ten Dam, G., Dijkstra, A. B., Karkdijk, E., Naaijer, H., Nieuwelink, H., & van der Veen, I. (2023). *Burgerschap in beeld: Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. Yale university press.
- Dahl, R. A. (2007). *On political equality*. Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2020). *On democracy*. Yale university press.
- De Dijn, A. (2021). *Vrijheid: een woelige geschiedenis*. Alfabet uitgevers.
- De Groot, I., Daas, R., & Nieuwelink, H. (2022). Netherlands: Education for democratic citizenship in Dutch schools: a bumpy road. *Journal of Social Science Education*, 21(4). 10.11576/jsse-5381
- Dewey, J. (2012). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. Courier Corporation.
- Diamond, L. (2020). Breaking out of the democratic slump. *Journal of Democracy*, 31(1), 36-50. 10.1353/jod.2020.0003

- Dogterom, K & Noordink, H. (2025). Benaderingswijzen maatschappijleer in een nieuw jasje? *Maatschappij & Politiek*, 56 (1), pp. 15-17.
- Flanagan, C. A. (2013). *Teenage citizens: The political theory of the young*. Cambridge: Harvard University Press.
- Geboers, E., Geijssel, F., Admiraal, W., & Ten Dam, G. (2013). Review of the effects of citizenship education. *Educational Research Review*, 9, 158-173. 10.1016/j.edurev.2012.02.001
- Haggard, S., & Kaufman, R. (2021). The anatomy of democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 32(4), 27-41. 10.1353/jod.2021.0050
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Helwig, C. C., & Kim, S. (1999). Children's evaluations of decision-making procedures in peer, family, and school contexts. *Child Development*, 70, 502-512. <https://www.jstor.org/stable/1132103>
- Hendriks, F., & Toonen, A. J. (1999). *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader inzien*. Amsterdam.
- Hoskins, B., & Janmaat, J. G. (2019). *Education, democracy and inequality: Political engagement and citizenship education in Europe*. Springer.
- Koole, R. (2021). *Twee pijlers. Het wankel evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Amsterdam.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven: Yale University Press.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Verso books.
- Morijn, J. (2022). *The Law and Politics of Protecting Liberal Democracy. Oratie*. Universiteit Groningen.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. Verso.
- Niemi, R. G. (2012). "What students know about civics and government". In D. Campbell, M. Levinson, & F. Hess (Eds.), *Making civics count: Citizenship education for a new generation* (pp. 15-36). Harvard Education Press.
- Nieuwelink, H. (2008). Democratie in schoolboeken maatschappijleer. Auteurs presenteren democratie niet als manier van leven [Democracy in textbooks]. *Maatschappij & Politiek*, 39, 19-23.
- Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid: een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs*. Lectorale rede: HvA.
- Nieuwelink, H., & R. Oostdam (2021). Time for citizenship in teacher training, *Journal of Social Science Education*, 20, 3. 10.11576/jsse-3737.
- Nieuwelink, H., Dekker, P., & ten Dam, G. (2019). Compensating or reproducing? Students from different educational tracks and the role of school in experiencing democratic citizenship. *Cambridge Journal of Education*, 49(3), 275-292. 10.1080/0305764X.2018.1529738
- Nieuwelink, H., Dekker, P., Geijssel, F., & Ten Dam, G. (2016). Adolescents' Experiences with Democracy and Collective Decision-making in Everyday Life. In P. Thijssen, J. Siongers, J. Van Laer, J. Haers, & S. Mels (Eds.), *Political Engagement of the Young in Europe. Youth in the Crucible* (pp. 174-198). London / New York: Routledge.
- Nieuwelink, H., Kan, W. R., Rombout, F., & Teegelbeckers, J. Y. (2024). *Burgerschap: weten we wat we*

- meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen. Hogeschool van Amsterdam.
- Nieuwelink, H., ten Dam, G., Geijsel, F., & Dekker, P. (2018). Growing into politics? The development of adolescents' views on democracy over time. *Politics*, 38, 4, 395-410. 10.1177/0263395717724295
- Noordink, H., & Kampman, L. (2023). Burgerschap en curriculumontwikkeling: Een overzicht van de belangrijkste inhoud en curriculaire uitdagingen. *Dimensies*, (7). <https://dimensies.nu/burgerschap-en-curriculumontwikkeling-nr-7-nov-2023/>
- OCW (2023). *Versterking burgerschapsonderwijs – Actielijn 1 van de aanpak basisvaardigheden middelbaar beroepsonderwijs (mbo)*. Den Haag.
- Overeem, P. (2020). Compromise and majority rule: How their dynamic affects democracy. In S. Baume, & S. Novak (Eds.), *Compromises in Democracy* (pp. 47-67).
- Parker, W. C. (2023). *Education for liberal democracy: Using classroom discussion to build knowledge and voice*. Teachers College Press.
- Rijkema, B. (2017). *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Rinnooy Kan, W. F., März, V., Volman, M., & Dijkstra, A. B. (2021). Learning from, through and about differences: A multiple case study on schools as practice grounds for citizenship. *Social Sciences*, 10(6), 200. 10.3390/socsci10060200
- Rombout, F. (2024). Teaching value-loaded critical thinking in philosophy education. *Journal of Didactics of Philosophy*, 2024(8). 10.46586/JDPh.2024.11318
- Rosanvallon, P. (2012). *Democratie en tegendemocratie*. Amsterdam: Boom.
- Sampermans, D., Reichert, F., & Claes, E. (2021). Teachers' concepts of good citizenship and associations with their teaching styles. *Cambridge Journal of Education*, 51(4), 433-450. 10.1080/0305764X.2020.1861219
- Sant, E. (2019). Democratic education: A theoretical review (2006-2017). *Review of Educational Research*, 89(5), 655-696. 10.3102/0034654319862493
- SLO (2023). *Het examenprogramma maatschappijleer*. SLO. <https://www.slo.nl/handreikingen/vmbo/handreiking-se-maatschleer-vmbo/examenprogramma/>
- Teegelbeckers, J. Y., Nieuwelink, H., & Oostdam, R. J. (2023). School-based teaching for democracy: A systematic review of teaching methods in quantitative intervention studies. *Educational Research Review*, 39. 10.1016/j.edurev.2023.100511
- Ten Dam, G., Dijkstra, A. B., Van der Veen, I., & Van Goethem, A. (2020). What do adolescents know about citizenship? Measuring student's knowledge of the social and political aspects of citizenship. *Social Sciences*, 9(12), 234. 10.3390/socsci9120234
- Thomassen, J. (2007). Democratic Values. In R. J. Dalton & H. Klingemann (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 418-434). Oxford: Oxford University Press.
- Vaessen, A., Daas, R., & Nieuwelink, H. (2022). All things considered: The views of adolescents in vocational education on competing democratic values. *Citizenship, Social and Economics Education*, 21(1), 3-21. 10.1177/20471734211050290
- Van der Ploeg, P. A. (2020). Dewey and citizenship education: Schooling as democratic practice. *The Palgrave handbook of citizenship and education*, 113-125.

- Van Rees, P. (2023). *Political education: The science of democratic citizenship education in the Netherlands and the United States (1920-2020)*. Academisch proefschrift. Rijksuniversiteit Groningen.
- White, G., Dong, D., Campbell, D. E., & Lee, C. D. (2023). Civic Education in a Time of Democratic Crisis. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 705(1), 7-15. 10.1177/00027162231190539

Bijlage: gebruikte lesmethoden

Vmbo bb maatschappijleer

- Thema's Maatschappijleer, 2023
- Seneca, 2020
- Methode M (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)

Vmbo bb maatschappijkunde

- Thema's Maatschappijleer, 2023
- Seneca, 2020
- Methode M (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)

Vmbo kgt maatschappijleer

- Thema's Maatschappijleer, 2023
- Seneca, 2020
- Methode M (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)

Vmbo kgt maatschappijkunde

- Thema's Maatschappijleer, 2023
- Seneca, 2020
- Methode M (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)

Vwo maatschappijleer

- Thema's Maatschappijleer, 2023
- Seneca, 2023
- Dilemma, 2023

Vwo maatschappijwetenschappen

- Seneca, 2023
- Actua.ml, 2022

Mbo Burgerschap niveau Entree-2

- Thema's Burgerschap voor MBO, 2022
- Generatie 24/7 (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)

- Maatschappij dat ben jij, 2022
- NU Burgerschap, 2020

Mbo Burgerschap niveau 3-4

- Generatie 24/7 (online lesmethode, geraadpleegd lente 2022)
- Schokland, 2012
- Maatschappij dat ben jij, 2022
- NU Burgerschap, 2020